

*Гуренко Людмила Олександрівна,
аспірантка кафедри культурології та
культурно-мистецьких проєктів
Національної академії
керівних кадрів культури і мистецтв*

ЕСХАТОЛОГІЧНІ ФІЛОСОФІЯ ТА РЕЛІГІЯ ДУХУ НОВОЇ ДРАМИ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ МИКОЛИ ВОРОНОГО

Мета роботи – розгляд та аналіз есхатологічної філософії та релігії духу нової драми в українсько-європейській театральній системі кінця XIX – початку XX століть на основі статей відомого театального критика Миколи Вороного «Драма живих символів», «В путях брехні» та «Театральне мистецтво і український театр (Думки та уваги)». **Методологія дослідження** полягає у використанні біографічного методу, методу культурологічного коментаря, що дозволяє висвітлити ситуативний стан та соціально-культурні фактори духовного буття тогочасних митців щодо їхнього пошуку себе та намаганням подолати власний спотворений світогляд; а також історично-логічний, що розкриває причинно-наслідкові зв'язки появи нової драми внаслідок філософсько-світоглядних перетворень. **Наукова новизна** дослідження полягає в теоретичному концептуальному осмисленні витоків есхатологічної філософії та релігії духу нової драми в інтерпретації М. Вороного. **Висновки.** Кожний новий історичний цикл неминучих катастроф і катаклізмів, які, безперечно, являють собою чергові попередження і спроби хоча б елементарного вдосконалення людської свідомості, спричиняє апокаліптичні настрої. За великим рахунком, локальний духовний колапс має переживати кожна людина, усвідомлюючи свій черговий, нехай навіть і найслабший, кругообіг у життєвому колі. Драма як один із трьох основних родів художньої літератури має суто іманентний релігійний концепт, проте тисячоліть перманентно змінювалася її духовно-емпірична концентрація, що, як наслідок, на межі XIX-XX століть спровокувало появу так званої нової драми.

Ключові слова: нова драма, есхатологія, філософія та релігія духа, трансцендентно-іманентний концепт.

Гуренко Людмила Александровна, аспирантка кафедры культурологии и культурно-художественных проектов Национальной академии руководящих кадров культуры и искусств

Эсхатологические философия и религия духа новой драмы в интерпретации Николая Вороного

Цель работы – рассмотрение и анализ эсхатологической философии и религии духа новой драмы в украинской и европейской театральной системе конца XIX – начала XX веков на основе статей известного театрального критика Николая Вороного «Драма живых символов», «В сетях лжи» и «Театральное искусство и украинский театр (Мысли и внимание)». **Методология исследования** заключается в использовании биографического метода, метода культурологического комментария, что позволяет осветить ситуативное состояние и социально-культурные факторы духовного бытия тогдашних художников с их поиском себя и попыткой преодолеть собственное искаженное мировоззрение; а также историко-логический, что раскрывает причинно-следственные связи возникновения новой драмы вследствие философско-мировоззренческих преобразований. **Научная новизна** исследования заключается в

теоретическом концептуальном осмыслении истоков эсхатологической философии и религии духа новой драмы в интерпретации Н. Вороного. **Выводы.** Каждый новый исторический цикл неизбежных катастроф и катаклизмов, которые, несомненно, представляют собой очередные предупреждения и попытки хотя бы элементарного совершенствования человеческого сознания, вызывает апокалиптические настроения. По большому счету, локальный духовный коллапс должен переживать каждый человек, осознавая свой очередной, пусть даже и самый слабый, круговорот в жизненном кругу. Драма как один из трех основных родов художественной литературы имеет чисто имманентный религиозный концепт, однако на протяжении тысячелетий перманентно менялась ее духовно-эмпирическая концентрация, что, как следствие, на рубеже XIX-XX веков спровоцировало появление так называемой новой драмы.

Ключевые слова: новая драма, эсхатология, философия и религия духа, трансцендентно-имманентное концепт.

Hurenko Lyudmyla, Postgraduate of the Culturology and Cultural-Art Projects chair, National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts

Eschatological philosophy and religion of the spirit of the new drama in the interpretation of Nicholas Voronoi

Purpose of Article. The purpose of the article is to analyse of the eschatological philosophy and the religion of spirit of the new drama in Ukrainian European theatrical system of the end of XIX century and the beginning of the XX century on the basis of M. Voronyi's articles – «Drama of alive symbols», «In the nets of lie» and «Theatrical art and Ukrainian theatre (Thoughts and notes)». **Methodology.** The research methodology includes biographical and cultural commentary that allow highlight the state of situational and socio-cultural factors of the spiritual life of the artists in their searching of themselves and trying to overcome their own distorted worldview. The historical and logical method reveals the causal relationship of a new drama due to philosophical and ideological transformations. **Scientific novelty.** The scientific novelty of the research is the understanding of the origins of the theoretical concept of the eschatological philosophy and religion of spirit of the new drama in M. Voronyi interpretation. **Conclusions.** Each new historical cycle of inevitable catastrophes and disasters, which are warning and attempts to improve the human consciousness, leads to the apocalyptic moods. In general, each person should overcome the local spiritual collapse. Drama as one of three main sorts of fiction has its immanent religious concept, which had been transforming for ages. That process led to the appearance of the new so-called drama in the XIX-XX centuries.

Keywords: new drama, eschatology, philosophy and religion of spirit, transcendent-immanent concept.

Нині беззаперечним є факт, що драма як один із трьох основних родів художньої літератури має суто іманентний релігійний концепт. Інша річ, що протягом тисячоліть перманентно змінювалася її духовно-емпірична концентрація. І, вочевидь, на межі XIX-XX століть, коли через «різке погіршення людської якості» [3; 8], «християнство обміліло», [14; 11] це спровокувало появу так званої нової драми.

У своїй фундаментальній розвідці «Театральне мистецтво і український театр (Думки та уваги)» знаний реформатор українського національного театру Микола Вороний (1872-1938) зазначає: «Коли признати вірною думку Шопенгауера, що «мета драми взагалі – показати на окремім прикладі, що таке буття і сутність людини» [7, 333-334], а надто «нової драми» (або як ще кажуть «драми живих символів») – це синтез розкиданих у світі дрібниць, з яких складаються окремі моменти життя <...>» [7, 283]. Адже «драма має своїм об'єктом не людей, а людину <...> це складний лабіринт з тисячами різних хідників, закапел-

ків, куточків. <...> Тому до сфери драма належить у рівній мірі як змалювання вчинків, що виявляються зовнішнім робом, так і вчинків внутрішніх, дій духовних» [7, 333].

Відомо ж бо, що кожний новий історичний цикл неминучих катастроф і катаклізмів, які, безперечно, являють собою чергові попередження і спроби хоча б елементарного вдосконалення людської свідомості, спричиняє апокаліптичні настрої. За великим рахунком, локальний духовний колапс має переживати кожна людина, усвідомлюючи свій черговий, нехай навіть і найслабший, кругообіг у життєвому пекельному колі. Тому й не дивно, що за умов «найвитонченішої епохи в історії російської культури <...> коли не лише Росія, але й увесь світ набував рідкого стану» [4, 164-165], есхатологія з релігійного вчення перетворилася на ідею фікс цілого покоління так званої нової людської особистості. Отже, не лише церковні діячі, а й, зокрема, інтелігенція, прагнули істинного, а не номінального релігійного відродження. Тож нова драма, а точніше – інтимна драма духу, змальовуючи «основне тло людської психіки» [7, 332] і дотримуючись «закону внутрішньої неминучості» [7, 333], стала своєчасним мистецьким продуктом, де драматургами-психологами ставилися, а іноді й розв'язувалися глибинні завдання не лише психології, а й, що найважливіше, релігії, тоді як найгеніальніші філософи зупинялися лише на припущеннях, які часто не мали й підтвердження [14, 105]. Взагалі, релігійний примат був основою щодо вирішення будь-яких культурних і суспільно-політичних проблем початку ХХ сторіччя. Процес свідомої дегуманізації суспільства, коли сповідувалася філософія насильницької ідеології, а ортодоксальне християнство планувалося замінити «релігією помірної міщанської ситості» [11, 19;], по волі чи по неволі спрямовував індивідуум до всесвітньої есхатології. А оскільки есхатологічні часи тривають іще від з'явлення на землі Ісуса Христа, то будь-який шлях до Бога за часів патологічно-фарисейського спустошення – певне закономірне повернення людини до природної абсолютної свободи – богоподібності, бо ж «російський народ <...> найапокаліпсичніший з усіх народів» [11, 69]. До того ж, видатний російський філософ і публіцист Микола Бердяєв (1874-1948) акцентує на трагічному конфлікті християнства та історії, «адже вся християнська есхатологія пов'язана з цим конфліктом» [3, 590], а також наполягає на тому, що «справжня історія уривається від часів візантизму. Російська історія є <...> відпадиння, спокуси, еретичні ухили. Справжнього православ'я в Росії ніколи не було» [3, 592]. Тож стає цілком зрозуміло, чому з такою легкістю завдяки позитивізму «Бог був остаточно вийнятий з буття людини і світу і посунутий за межі всякої досяжності» [1, 609-610]. А невідворотним наслідком цього є порожнеча людського модуля, тобто особистість спроможна існувати лише сама в собі, що апріорі є неможливою умовою її життєвого простору. Починаються болісні пошуки виходу з цього становища, таке собі самоєволюціонування. Проте лише божественне втручання може відновити виборювання індивідуальності, для якої не існує перспективи, адже вона втратила об'єктивну здатність до усвідомлення себе. А загал, так званий світовий колектив, не здатен подолати самотність індивідууму. Тож людина несвідомо утворює проект об'єктивної брехні, за який тримається і яким живе. Цілком логічно, що харак-

тери символічна драма замінила на «силуети, бліді тіні, майже позбавлені руху і поставлені в рамки абстрактної дійсності, без певних ознак часу і місця дії <...> вона хоче виявити те трагічне, що існує в щоденнім житті, що можна відчутти, але нелегко показати, тому що основа трагізму тут не матеріальна; вона стає на шлях філософічного і релігійного пізнання, намагається відгадати містичні таємниці потойбічного існування, недосяжного позитивному знанню. Вона мусить, таким робом, віддалятися від реальної дійсності і заглиблюватися у сфери туманного і незрозумілого» [7, 334].

Отже, позитивізм не визнає філософію як самостійну науку, тобто заперечує природне шукання істини. Але ж не можна заперечити сенс життя. І філософія – це, насамперед, динамічна дія, що вимагає виконання її імперативів. Саме тому вона є однією з похідних релігійних догматичних концепцій. І хоча наприкінці ХІХ століття мислителі в інтелігентських колах були ще не втратили інтерес до позитивізму, зокрема, у 1889 році у «Московському психологічному товаристві» почав виходити друком журнал «Питання філософії та психології», а 1898 року при Петроградському університеті – «Петроградське філософське товариство» тощо. Тобто еволюціонування філософських систем і освіти, сказати б, повертало індивідуума до релігійних роздумів. Отже, божественне першоджерело, безперечно, за жодних умов неможливо викоринити. Протягом свого існування людство ставить над собою цілком безглуздий експеримент щодо боротьби людського і божественного духу, наївно не розуміючи, що втрачена Адамом духовна цілісність – це вирок, який був лише тимчасово відмінений земним Богоявленням Ісуса Христа, тож ніякі сурогатно-ілюзорні заміники не повернуть першопочаткового розуміння життєвих позицій. Ми – бранці власної зради і боговідступництва. Ідеал є недосяжним. Здавалося б, чого ж прагнути? Але ж наше існування, ба навіть натяк на нього чи найменший духовний дотик до Нього – це безперечний доказ здійснення Його волі в нас. Тож будь-які примітивно-логічні припущення позитивізму не зможуть перекреслити вічність. Отже, саме «проблема часу, парадокс часу, лежить в основі есхатологічної філософії історії. <...> Суд Божий не схожий на суд людський. Це суд самого підсудного, жах від власної темряви внаслідок бачення світла і після цього перетворення світлом» [2, 304-305].

Яскравою ілюстрацією цього є одна з концепцій нової драми. У статті «Драма живих символів» Микола Вороний констатує: «Нова драма малює боротьбу індивідуума з самим собою, це драма почувань, пречувань, докорів сумління, драма непокою, вагання волі, ляку і жаху; це страшливий образ кривавого бойовища в душі людини. Вся увага художника в ній скуплюється на психологічній концепції» [6, 252].

А тепер спробуємо довести, що нова людина (іманентний концепт) у новій драмі повертається до своєї природної божественної сутності (трансцендентний концепт). Варто звернутися до одного з типів соціокультурної регуляції поведінки особистості, а саме – до так званої культури вини. У цьому випадку інтровертність особистості набуває пріоритетного значення у її формуванні. Людина прагне відповідальності насамперед перед собою. Варто згадати, що саме цей фактор спричинив у VII-VI сторіччях до н. е. моральний переворот у

Греції. Стався певний дуалізм, розподіл між унормуванням поведінки та її реального відповідника. А під час грецьких змагальних ігор визначали не того, хто був кращим за фактичними даними, а «осяяного божественною милістю» [12, 117, 119]. Тобто перевага віддавалася саме моральним якостям людини. А порушення природної гармонії та нехтування своєю особистістю ставали невідворотним шляхом до трагічних наслідків. Цим особам загрожував внутрішній самоотракізм – вигнання у самих себе, що спричиняло апатію, депресивний стан, тобто особа, що називається, герметизувалася й усвідомлювала себе як окремих організм. А повернути людині її індивідуальність здатен лише Господь. Це ригористична аксіома. Відомо ж бо, що лише покаєння та смирення у конгломераті з усвідомленням власної гріховності, а до того ж її мученицьке спокутування мають породити у людині віру, яка стане першим кроком до спасіння. Проте «віра й усвідомлення віри не одне й те саме. Не всі, хто думають вірити, – вірять; і не всі, хто думають не вірити, – не вірять. У російській інтелігенції немає ще релігійної свідомості, сповідання, але є вже велике і дедалі більше зростаюче релігійне прагнення» [11, 38]. До того не кожна людина здатна до глибинного самозасудження. Проте кожен, хто засуджує себе, ухвалює вирок історичному минулому. Тож культура вини передбачає постійну боротьбу індивідууму з собою в історичному часі. Постає запитання: чи завжди існуватиме історія, чи завжди триватиме протистояння людини з історією людства? Оскільки Бог – вічний, то й історія, створена Ним, має бути вічною. Отже, у людства у кожному разі є шанс вилікувати свої душу та свідомість. Людина, не знаючи достеменно, що таке пекло, уявляє його за тими переказами-припущеннями святих догматичних джерел, кожен із яких пропонує свою версію. Хоча жодна відповідь не є прямою – дякувати Богові, що лєвова частка трансцендентної інформації залишається для нас таємною. Здається, що Бог і без того занадто багато доручив людству, але воно брутально знехтувало Його довірою. Можливо, Федір Достоєвський мав рацію, коли припускав, що свідомість є породженням страждання. А преподобний Лаврентій Чернігівський, зокрема, був наділений даром бачити потойбічні страждання. Звісно, він не розповідав усе в деталях, але казав, що якби людство хоча б побачило їх, воно б ніколи навіть подумки не грішило, не кажучи вже про фізичний гріх, породжений помислами. Також під час розмови автора цих рядків з одним із панотців було зрозуміло, що справжнє пекло, яке чекає на грішників – це жахлива гнітюча самотність, яку навіть Там неможливо подолати, не покаявшись. Отже, і на Тому Світі нам, можливо, дадуть цей шанс.

У статті «Драма живих символів» М. Вороний наводить слова польського представника модернізму С. Пшибишевського (1868-1927): «За тісним колом відомих вже переживань нашого «я» є внутрішній океан, море таємниць і загадок, де бушують скажені бурі, є тайники Сезама, повні безкінечних скарбів і невимовних чудес. Але рідко-рідко відкривається глибина перед зором людським, і ми совгаємось по тонкій корі льоду, під яким лежить містичне море тьми...» Тут власне прийшов на поміч «живий символ». Виймаючи з душі дійової особи все те, що складає трагедію її життя, автор утворює нову постать, утворює проект внутрішньої боротьби і конфлікту – і вже має дві сильні поста-

ті, що раз у раз впливають одна на другу. Ця друга постать, будучи символом, є разом і реальністю, є приятелем чи другом, невідомою і укритою на дні душі силою, що уявляється нам в мріях-снах, уяві й пречуттях або ж страшним гостем, що загіздився в серці людини; ця постать, з вигляду реальна, в істоті символічна, не повинна тратити враження таємничості або якогось скритого і глибокого значення» [6, 253-254].

Що ж спричиняє цю духовну фрустрацію людини саме на початку ХХ століття? Насамперед, варто згадати, що, на думку Гегеля, дійсність породжує власне наша уява. То хто ж може завадити людині вчиняти природно, тобто так, як вчинив би Бог? Тільки вона сама – першогріх Адама. Адже є внутрішній конфлікт особистості між її прагненнями та негативом об'єктивних чинників, який створює вона сама, а потім іще й виступає проти них. Отже, так званий живий символ можна розглядати як психопатологічне явище; особа може, так би мовити, утворити з себе аж тринадцять внутрішніх модулів. (Тут хоча б із другим розібратися!) Хоча такі випадки може спричиняти патологія пам'яті. Проте контекст розгляду нашої проблеми лежить в іншій площині. Адже проблеми духу – не медичні. Вони визначають самосвідомість і волю людини (мікрокосму), що у кожному разі залежать від Бога. Почнімо з того, що «християнство є персоналізм. <...> Тільки християнське розуміння спрямоване на всю людину, на образ особистості. <...> Душа людини є дорожчою за царства світу, доля особистості — передусім» [2, 298, 303].

Тепер саме на часі згадати статтю М. Вороного «В путях брехні» («Брехня», п'єса В. Винниченка), а саме той момент, коли критик, аналізуючи вищезгаданий твір, зокрема, зазначає: «Входить Іван Стратонович, він рве вексель і кладе перед нею [Наталією Павлівною] нечитані листи. «Тепер ти безпечна. Сила на твоєму боці», – каже він. «Я завжди в твоїх руках і без листів», – каже на цей раз правду Наталя Павлівна, бо відчуває своє банкрутство, відчуває, що та внутрішня сила, яка з нею боролась, перемогла її» [5, 265]. Звернімо увагу на вищезазначені ключові словосполучення – «нечитані листи» та «внутрішня сила». Людина завжди перебуває під тиском морального закону – Бога – якого рано чи пізно аж ніяк неможливо не дотриматися, бо ж наслідком цього є розрив цілісності особистості. І далі митець продовжує: «Ми відчуваємо себе моральними істотами: в цім і міститься основний факт всіх етичних і релігійних систем» [5, 269]. Цей іманентно-трансцендентно-ідентифікаційний зв'язок людина – Бог і є наріжним каменем в духовній побудові-концепції нової драми. Людина початку ХХ століття, яка ввібрала в себе «запах динаміту, змішаний з апокаліпсичним ладаном» [9, 126], «безвладна, безвільна <...> наслідок давно пануючих умов життя, несе сама в собі свій проклятий, бачить сама своє безталання і не може здобути з себе хоч краплю розумної, здорової волі. Це трагедія немала» [13, 347]. Її серце шматував метафізичний дуалізм: з одного боку – штучно утворені язичницьке та ідеологічне ідолопоклонства та найлютіший ворог – освіченість, що спонукала людину до самопізнання, а з другого боку стояв і мовчки, терпляче спостерігав за тим, що ж оберуть Його створіння, Він: істинного Бога чи «“нового бога” – колектив – найлютішого з усіх самодержавств» [10, 156]. Зрозуміло, що людина, коли її свідомість паралізує страх, не може приймати адекватні рішення.

А якщо цей стан триває роками чи навіть десятиліттями? Тож нове есхатологічне християнство дало можливість так званій новій людині хоча б відчинити двері у нове майбуття. Виявляється, що, на думку філософа М. Федорова (1828-1903), апокаліптичні пророцтва – умовні, тож людство, дотримуючись християнських аксіом, може уникнути Страшного суду, тобто змінити Божий задум. Йому вторить і Микола Бердяєв, переконуючи нас у тому, що людина сама повинна приготувати Друге пришестя Христа. Тож есхатологічна мораль свідчить не про покарання, а про звільнення й перетворення людської сутності. Саме це ми й спостерігаємо у психологічній концепції нової драми. Людині, яка еволюціонує, «соромно стає перед самою собою <...> думки про смерть опановують нею цілковито <...> смерть для неї єдиний і неминучий вихід з її становища» [5, 263-264]. Таж цей другий голос закликає не до смерті фізичної (що ми й спостерігаємо у переважній більшості творів нової драматургії), а до смерті-народження людської сутності в самій собі. Тобто гріховно-іманентний концепт якісно перетворюється на трансцендентний. Моральні тортури стають есхатологічною свідомістю. Людина аж занадто змучена через власну нелюдськість. Тож повернення людського образу є черговим, хотілося б вірити, що остаточним відродженням Бога в наших серцях і душах. Адже блаженний Августин стверджував, що «Бог у мені глибше за мене самого» [2, 312].

Література

1. Бердяєв Н. А. Возрождение православия / Н. А. Бердяев // Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого – М.: АСТ: Астрель: Полиграфиздат. – 2011. – 639, [1] с.].
2. Бердяев Н. Моя окончательная философия. Исповедание веры. Мир эсхатологии. Время и вечность / Н. Бердяев // Самопознание (Опыт философской автобиографии). – М.: «Книга». – 1991. – 448 с.]
3. Бердяев Н. Ортодоксия и человечность / Н. Бердяев // Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого. – М.: АСТ: Астрель: Полиграфиздат. – 2011. – 639, [1] с.].
4. Бердяев Н. Русский культурный ренессанс начала XX века. Встречи с людьми / Н. Бердяев // Самопознание (Опыт философской автобиографии). – М.: «Книга». – 1991. – 448 с.
5. Вороний М. В путях брехні / М. Вороний; упоряд. і приміт. Т. І. Гундорової; автор вступ. ст. і ред. тому Г. Д. Вервес // Поезії. Переклади. Критика. Публіцистика. – К.: Наук. думка, 1996. – 704 с.
6. Вороний М. Драма живих символів / М. Вороний; упоряд. і приміт. Т. І. Гундорової; автор вступ. ст. і ред. тому Г. Д. Вервес // Поезії. Переклади. Критика. Публіцистика. – К.: Наук. думка, 1996. – 704 с.
7. Вороний М. Театральне мистецтво і український театр (Думки та уваги) / М. Вороний; упоряд. і приміт. Т. І. Гундорової; автор вступ. ст. і ред. тому Г. Д. Вервес // Поезії. Переклади. Критика. Публіцистика. – К.: Наук. думка, 1996. – 704 с.
8. Мережковский Д. Большая Россия / Д. Мережковский – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1991. – 272 с. (История российской культуры).
9. Мережковский Д. Большая Россия. Конь бледный / Д. Мережковский // «Большая Россия» – Л.: Издательство Ленинградского университета. – 1991. – 272 с. (История российской культуры).
10. Мережковский Д. Большая Россия. Сердце человеческое и сердце звериное / Д. Мережковский // «Большая Россия». – Л.: Издательство Ленинградского университета. – 1991. – 272 с. (История российской культуры).

11. Мережковский Д. Грядущий хам: Избранные статьи / Д. Мережковский // «Большая Россия» – Л.: Издательство Ленинградского университета. – 1991. – 272 с. (История российской культуры).
12. Согомонов А. Ю. Феноменология зависти в Древней Греции. «Зависть богов» / А. Ю. Согомонов; редкол.: А. А. Гусейнов и др. // Этическая мысль: Науч.-публицист. чтения. – М.: Политиздат. – 1990. – 480 с.
13. Старицька-Черняхівська Л. Двадцять п'ять років українського театру (Спогади та думки) / Л. Старицька-Черняхівська; Д. Антонович та інші.; підготовка текстів, редагування і передмова докторів філологічних наук Г. Ф. Семенюка та Л. С. Дем'янівської // Триста років українського театру. 1619-1919 та інші праці. – К.: «ВІП». – 2003. – 418 с.
14. Юркевич П. Д. Из науки о человеческом духе / П. Д. Юркевич // Философские произведения. – М.: Издательство «Правда». – 1990. – 672 с.

References

1. Berdyaev, N. A. (2011). *Renascence of Orthodox Church. Existential dialectics of God and human*. Moscow: AST: Astrel': Poligrafizdat [in Russian].
2. Berdyaev, N. (1991). *My final philosophy. Confession of belief. World of Eschatology. Time and Infinity. Experience of philosophical autobiography*. Moscow: «Kniga» [in Russian].
3. Berdyaev, N. (2011). *Orthodoxy and Humanity. Existential dialectics of God and human*. Moscow: AST: Astrel': Poligrafizdat [in Russian].
4. Berdyaev, N. (1991). *Russian cultural Renascence of the beginning of the XX century. Meetings with people. Experience of philosophical autobiography*. Moscow: «Kniga» [in Russian].
5. Voronyi, M. (1996). *In the nets of lie. Poetry. Translations. Criticism. Publicistic writing*. T. I. Hundorova (Ed.). Kyiv: Nauk. Dumka [in Ukrainian].
6. Voronyi, M. (1996). *Drama of the life symbols. Poetry. Translations. Criticism. Publicistic writing*. T. I. Hundorova (Ed.). Kyiv: Nauk. Dumka [in Ukrainian].
7. Voronyi, M. (1996). *Theatrical art and Ukrainian theatre. Poetry. Translations. Criticism. Publicistic writing*. T. I. Hundorova (Ed.). Kyiv: Nauk. Dumka [in Ukrainian].
8. Merezhkovskiy, D. (1991). *Ill Russia*. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta [in Russian].
9. Merezhkovskiy, D. (1991). *Ill Russia. A pale horse*. Ill Russia. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta [in Russian].
10. Merezhkovskiy, D. (1991). *Ill Russia. Human heart and animal heart*. Ill Russia. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta [in Russian].
11. Merezhkovskiy, D. (1991). *Coming Ham: selected articles*. Ill Russia. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta [in Russian].
12. Sogomonov, A. Yu. (1990). *Phenomenology of envy in ancient Greece. «Envy of Gods»*. Ethical thought: Scientific publicist readings. A. A. Huseynov (Ed.). Moscow: Politizdat [in Russian].
13. Starycka-Chernyahivska, L. & Antonovych, D. (2003). *Twenty five years of Ukrainian theatre (Memories and thoughts). Three hundreds years of Ukrainian theatre 1619-1919 and other works*. G. F. Semenyuka, L. S. Dem'yanivskoi (Eds.). Kyiv: «VIP» [in Ukrainian].
14. Yurkevich, P. D. (1990). *From science of human spirit. Philosophical works*. Moscow: Pravda [in Russian].